

ХИТЪР ПЕТЪР — ГЕРОЙ НА БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРНА ПРОЗА

Елена Огнянова

Проучването на хумористичния герой във фолклорната проза (става дума именно за герой, а не за отделни епизодични личности) повдига интересни проблеми. Още повече, като се знае, че всеки народ има свой национален хумористичен и сатиричен герой, както е у нас Хитър Петър, у сърбите Еро или бае Джора, у хърватите — Петрица Керемпук, у маджарите — Карагьоз, у албанците — Мато, у турците — Настрадин Ходжа, у грузинците — Насредин молла, у русите — Балакирев; Абуновас у народите на Северна и Източна Африка, Алдър-косе — в Средна Азия и Казахстан, Ахмед Ахай — в Кримския полуостров; Бирбил е познат на индийските племена, Бао-хун — на китайците, Простачок — на поляците, Петер, Пиер, Пиеро, Педро и пр. са потомци на някои европейски и латиноамерикански народи.¹ Всеки от тях носи ярко изразени национални черти и психология, присъща на народа, чийто потомък е. Дейността му се развива в национална битова обстановка, постъпките и поведението, както и нравът му са поведение и нрав на народа-родител. Като проучва и анализира хумористичните битови приказки и анекдоти на определен народ, фолклористът-изследовател може да добие доста пълна представа за бита, културата и тежненията на тоя народ през вековете. Защото самият живот създава потребността да се роди един обединяващ национален герой, който чрез сатира и добродушен смях или невинни шеги да разнообрази трудовото ежедневие на хората. И, от друга страна, този герой се опълчва против пороците и несправедливостите, служи в даден момент за отдушник на народното негодувание и с делата и приказките си става повод за размисъл, самонаблюдение, самокритичност и най-много събужда смях сред широките народни слоеве. Това са важни предпоставки, които през различни епохи, при различни политически и обществено-културни формации и обстоятелства без изключение са поддържали будно националното съзнание, готово да реагира с остра сатира или подигравателен смях против своеволието, потисничеството, властолюбието и експлоатацията или против поведението и постъпките на ония хора, които нарушават установения обществен морал и нравствени норми.

Създаден и увековечен от народа, хумористичният герой в продължение на столетия е обогатявал и разширявал биографията и светогледа си, нагаждайки се към съответната епоха и съответен исторически момент. По този начин той кръвно се свързва с историческата съдба на своя народ, участва в неговите борби за национална политическа и социална свобода и правдини, за щастие и

¹ Пролетки хитрецов. Изд. на Институт востоковедения Академии наук СССР. М., 1972.

благополучие в мирния и съзидателен живот. Претърпявайки различни метаморфози през вековете, хумористичният герой, отначало герой на дълги битови приказки, постепенно се преражда в анекдотичен и е достигнал до нас, до нашето динамично време като герой на вицове, които жигосват или осмиват отделни личности, изявили се в дадени събития, но не изолирано, а най-тясно свързано с живота на народа.

Ярко изразената национална индивидуалност на българския смешник, сатирик и шегобиец Хитър Петър, особено когато го срещаме в неговата всекидневна дейност и занимания било като орач, било като дървар, лозар, носач, майстор-зидар, шивач, берберин, търговец, лихвар и пр., безспорно напомня за живота и поминъка на обикновения трудов български народ през вековете. Остроумието, което проявява, находчивостта, дарбата бързо да реагира, точно и правилно да отговаря на събеседника, на време да даде мъдър съвет или пък да осмее и жигоса някого, колкото да са всекидневни и обикновени качества на пръв поглед, те събуждат интерес и любопитство у околните и го издигат над нивото на окръжаващата го народна маса, правят го личност, твърде авторитетна за своята жизнена среда. Нещо повече, благодарение на подвижния ум, на дълбоката мъдрост, почерпана от дълголетния живот, на изключителната наблюдателност и сатиричната дарба да не остава длъжник никому и при никакви обстоятелства, особено пред властници, чорбаджии, скъперници и експлоататори, а винаги да се явява в защита на невинния, на бедния и онеправдан труженник, на слабия и безпомощен човек, той става любим герой на целия народ. Затова, че от неговите уста се чуват бивали и небивали случки и разговори, пословици и поговорки, поучителни притчи, приказки анекдоти и вицове, които разказват или рисуват любопитни картини от обществения живот, критични и сатирико-иронични сблъсъци с важни влиятелни или самозабравили се личности, сатирикт-шегобиец е необикновено жив в народната памет, съвременен, актуален и твърде популярен.

* * *

Въпросът за причината, която ражда или създава героите в народното творчество, представлява особен интерес за изследователя-фолклорист. Защото този въпрос непрекъснато се натрапва на фолклориста, наел се да обясни популярността и всенародното признание на отделни личности, които са обезсмъртени в народните песни — било в юнашкия или хайдушкия епос, било в битовите новели и балади, било в историческите предания или народните легенди. Знайно е, че много често в песенното творчество се срещат герои, които не са извършили никакъв необикновен подвиг, не са конкретно свързани с историческо събитие и въпреки това на тях са посветени стотици народни творби, които и днес, при днешното културно състояние на народа правят необикновено силно впечатление с поетичността си, с метафорите, с художественото въздействие. Това важи особено за песните и историческите предания, където героите имат име, точни географски места на действие, тясна връзка с исторически паметници и документи. За приказните герои обаче не може да се каже същото, защото те са безименни. В нашата фолклорна проза изключение прави само сатирикт-шегобиец Хитър Петър и няколко негови побратими: Разумни Радослав, Голи Стамен, Напет Петко и др. Първенство между тях държи Хитър Петър. Него ще трябва да сравним с най-изтъкнатите песенни герои например в юнашкия и в хайдушкия епос, тъй като в битовите новели и балади имената не са постоянни — те се сменят почти във всеки нов вариант, в различните географски области, дори и в песни от едно и също село или един и същи край. Това е въпрос на по-друго изследване и тук няма да се спирам на него. Ще взема за

пример епичния Крали Марко и хайдушкия Стоян войвода от песните и Хитър Петър от приказките и анекдотите.

Герой на българския епос, пък и не само на българския, а почти на всички южни славяни е Крали Марко. Неговото име и подвизи се преплитат през различно време и епохи, макар да се знае със сигурност от исторически извори и паметници, че той живее и се изявява през втората половина на XIV в. Народните песни разказват за неговия баща Вълкашин — също историческа личност, за майка му Ефросина — сестра на прочутия Момчил юнак, за брат му Андреаш и сестрите Ангелина и Шеина. Някои от песните пеят за жена му „Елена невеста“ и сина му „Огнянчо детенце“. Народният певец забравя в песните си точното време и действителни дела на Крали Марко и му посвещава стотици песни, в които го поставя рамо до рамо с изявени личности, които са живели и действували понякога и столетия по-късно. Такъв е случаят с Янко от Косово (маджарския военачалник Ян Хуняди, взел участие в битката на Косово в 1446 г. и предприел няколко похода срещу турците); Секула детенце — Йоан Секей (сестрин син на Ян Хуняди и негов съвременник); Дебел Новак, живял през XVI в., Муса Кеседжия, Филип Маджарин и редица други.

Защо и как този незначителен балкански крал става герой на великолепия юнашки епос, е трудно да се каже. Но безспорно е едно, че народът го е възвеличавал, защото той е строил църкви и манастири, което не е било без значение за времето, когато се появяват жестоките неверници-османлии. Освен това той е син на Вълкашин, загинал в първия бой с Мурадовите войски при Чирмен в 1371 г. А нашият народ е особено състрадателен към сираците и признателен към паметта на ония, дали живота си за неговата свобода. И не на последно място, разбира се, е неговото забележително потомствено потекло — майката е сестра на Момчил юнак — слава и гордост на българщината през средните векове, чиято сила, военни и стратегически способности са били високо ценени дори от византийците. А за понятията на нашия народ „човек от род“, „човек от племе и колено“ е имало голямо значение. Не напразно старите българи „по девет дена път сме били“ са ходели да търсят жени за синовете си, които да им народят здрави, хубави, юначни и работливи деца. Майчиното мляко и майчиното потекло заемат централно място в битовото народно творчество.

Син на загинал борец за народна свобода, сам ктитор на църкви, строител на мостове, пътища и крепости, Крали Марко лесно е привлякъл вниманието на народните творци. Те го извисяват, даряват го със свръх сила, побратимяват го със самодиви и русалки, снабдяват го с умен кон, който говори като човек и съветва господаря си в тежки моменти, даряват го с непобедимо оръжие: „сабя дипленица, шо се дипли дванадесет пъти и си сече дърве и камъне“, с тежка боздугана и „потайно ноженце“. Той мери сили с прочути юнаци, освобождава от робство „три синджира роби“, бие се с Черен арапин, не се подчинява на султанската заповед: „шо е турчин вино да не пие, а българин църкви да не строи, да не носи цървено зелено“. Освобождава царската дъщеря, избрана за либе от Черен арапин, разправя се с похитителя Беле от Костур, справя се с измамата на „царя от Латина“ или тоя от Сабина.

Интересно е да се знае, че въпреки другартството си с изявени юнаци Крали Марко в песните е винаги сам в борбата си с неприятеля. Той върти сабя дипленица, хвърля „тежка боздугана“, хваща се „кръстом да се бори“, употребява в критични моменти „потайно ноженце“. Борбите му са все за народна свобода, за нанесена обида, за похитена жена, за избор на либе, където винаги има равностойни съперници, и т. н. Неговата дейност неизменно е съпроводена с бурни разправии, с проливане на кръв, с махане на оръжие, с измами и хитрости. За съветник има само коня си Шарколия и за съгледвач „ясна месечина“ и „Гюрга самодива“. Заедно с митичната сила, с която дарява своя любимец,

народният певец не го е лишил от най-обикновени човешки чувства и желания, а те без друго спомагат Крали Марко да се възприеме като действителен и напълно реален човек. Той се влюбва от пръв поглед в хубавата Елена — дъщеря на прочутия Яне Куюмджия от Солун,* и я открадва, твърде характерен момент в българските женитби. Не му е чужда мечтата за син, комуто да остави бащиното си кралство, вълнува се от братски и синовни чувства. С престарялата си майка Ефросина споделя радости и тъги от своя всекидневен живот, съветва се с нея за едно или друго начинание, намира утеха в майчината дума и наука.

От казаното дотук, макар и твърде кратко, става ясно, че първопричина за създаването на юначния Крали Марко са послужили преди всичко верските проявления и националните чувства. Всички други подробности от неговия житейски път служат само като фон, върху който се изграждат великолепно героични и юначни картини. Пленили народното въображение, късите разкази за извършен подвиг или необикновено дело са се украсявали, вълнували са слушателите и те са запявали песни — най-висшата изява на народното вдъхновение.

Годините на робството раждат хайдушкия епос. Той е също едно признание, едно утвърждаване на ония, които, прежалили бащин дом, първо либе и младежки вълнения, са поемали трудния път на съпротивата. Това са били мнозина обидени и оскърбени лично и своята лична мъст са насочвали към потисниците-поборители, докато това лично чувство се е развивало, завладявало е обидения човек и се е прераждало в общонародно. А чувството на защита, на свое, на родно, е могло да поклъни и да се развие, да стане признателност и оттам причина за създаването на неръководни паметници за изявените народни синове — народните песни. Затова и героите в народните песни са мнозина, действували в различно време и по различни места в поробеното отечество. И въпреки това мнозинство от народни закрилници и борци за правда и свобода народният певец си е избрал един, който като огнена следа пронизва целия ни хайдушки епос, прави го близък и познат както на своите съвременници, така и на цели поколения.

Казах, че като пример ще взема Стоян хайдутин, или Стоян войвода, както го знаят хайдушките ни песни. Той е прочут, има завидна борческа дейност, която по нищо не отстъпва на тая, която е вършил Крали Марко. Разликата е в това, че Марко е кралствен потомък, сам крал, макар и на малко княжество, което остава последното васално на османлиите кралство на Балканския полуостров. Неговите кралски възможности са далеч по-големи. Има многобройна прислуга и слуги, собственик е на хиляден трудов народ. Защото той живее в епохата на феодализма. А Стоян хайдутин е обикновен син от народа. Не се знаят нито родителите му, нито близките му. Той сам създава своето име с делата и подвизите си. Завардил е „гората и планината“, отправил е орлов поглед и „не дава пиле да хвъркне, камо ли турчин да мине“. Неговият девиз е познат на целия народ: „Докле е Стара планина, пред турчин глава не скланям.“ Стоян има определен политически мироглед, ясно национално съзнание и гордост. Бори се против турци и потисници, жертвува своя млад живот за българското племе, за българския род и език. Докато за Крали Марко народният певец знае, че е роден в Прилеп, и периметъра на неговите шетни и действия, за Стоян хайдутин не може да се каже нито къде е роден, нито къде и кога е действувал. От песните обаче разбираме, че той като поборник за българско име и народна свобода е популярен във всички краища на българската земя. Смел, безстрашен, правдив и затова безсмъртен и вечен. Според песните Стоян живее и се изявява през цялата робска епоха — пет века. Многовековното му съществуване като непобедим закрилник на народа, като крило на безпомощните и онеправданите роби може да се обясни само с непрекъснатото разширяване и обогатяване на борбената му биография и дейност, с биографията и дейността

на десетки, дори на стотици непокорни народни синове — хайдути и хайдушки войводи. Името, любимо народно име, кръщавано почти във всяка българска къща, за да се задържат, да оживяват децата, се е носело като легенда, създадена след някое стълкновение с поробителите, където Стоян извършва подвиг, и после продължило да живее, да се шепне от уста на уста, докато народното вдъхновение и признателност избухне с творческо въображение, докато се развие и получи песенна изява.

Персонажът в хайдушките песни е различен. Вярната дружина, „все отбор млади юнаци“ или „момчета като вълчета“, се води от Калофер войвода, Страхил страшен хайдутин, Добри, Вълчан, Индже, Стойко, Стоил, Мартин, Панайот. Познати са имената и на жени войводи-хайдутки: Рада, Сирма, Бояна, Бойка, Стояна, Добра. Но Стоян войвода е един и в Стара планина, и в Рила и Родопите, шета по Витоша, Пирин и-Странджа. Жив, действен, реален човек, с всички човешки качества и недостатъци, носител на най-голямата и силна любов — любовта към отечеството и народа си, за чиято свобода и правдини е обрекъл единствено си имане — живота. На хайдушкия войвода са чужди митичните похождения, приятелства и изяви на епичния Крали Марко. Не му е съдено да ходи по другарски сватби, веселби и общонародни тържества. Не трябва да въздиша за първо либе и да мечтае за мъжка рожба. Хайдутинът не бива да разнежда сърцето си с бащина обич и съпружеска вярност, защото душата му е закоравяла от непрекъснати обиди над народа му. В тази душа, която трябва да има винаги будно чувство за мъст и кървава разправа с потисниците, няма място за мечти и надежди за потомство и синовна приемственост. Хайдутин отиват ония, които нямат „майка да жали и либе да плаче“. Стоян се е клел, клетва хайдушка е дал „пред бога и пред другари“, че животът му е посветен и принадлежи на българщината. Неизменни другари са му „остра сабя френгия“, „тънка пушка иглянка“ или „тънка пушка бойлия и чифте пишови“ и пр. Негова закрилница е непроходимата гора, кърмилница — земята, вярната дружина — братя и другари. Понякога в душевна отмала той признава: „тънка ми пушка невеста, дребни куршуми децата“. След Стоян и дружината му тръгват тежки потери, кърджалии и башибозуци, билюкбашии с аскери и низами. В хайдушките песни хайдутинът никога не е сам — вярната дружина и байрактарят са винаги налице. Пращат съгледвачи, обмислят и решават трудни въпроси за нападения, обори и отбрана. В песните се пее за Стоян хайдутин или Стоян войвода и неговите срещи и стълкновения с паши и бейове от Ямбол, Сливен, Котел, Габрово, София, Плевен, Видин, Самоков и др., с една дума, из цяло Българско. Стоян хайдутин е съпътствувал винаги от предатели: чорбаджии-изедници, хаджи, някъде попове, кръстници и кръщелници. Ако той претърпи поражение, народът вярва, че това е станало само защото има предатели. Не е възможно хайдутинът, в който вярва цял един обезправен и поробен народ, да бъде победен от многохилядни аскери, макар и неговата дружина да е от „девет мина другари“, „тридесет млади юнака“. В многовековното си съществуване като народен закрилник и борец за национална и политическа свобода Стоян хайдутин е извисен в народното творчество, поставен е на недо-стижим пиедестал. Закоравелият хайдутин желае да бъде чист и спретнат (това може да се тълкува и като стремеж към душевна и нравствена чистота) в последния миг от живота си, когато ще увисне на турското бесило, защото това е героичният завършек на живота и борбата му според творческото въображение на певеца. Уловен от здравите клеши на поробителите, Стоян хайдутин ще помоли да му дадат чиста бяла риза да се облече, да измие и срещи косите си, „че ми е мило, най-мило, кога чиялка обесят, ризата му да се белее, перчемът да се ветрее“. И макар да се срещаме в песните с хайдутина и неговото последно желание, преди да увисне на бесилото, той някак си неочаквано се спасява, оживява и

отново сее страх и ужас у потисниците, буди надежда у поробените, раздвижва националното ни съзнание. И тъкмо националното съзнание, разбудено от дълголетен робски сън, ще възвеличи, ще обезсмърти и увековечи Стоян хайдутин и неговата вярна дружина, за да се удивляват идните поколения на небивал героизъм и безкрайна любов към отечество и народ.

Хумористичният герой Хитър Петър не притежава нито едно от героичните качества нито на юнака Крали Марко, нито на родолюбивия Стоян хайдутин. Затова той никога не е могъл да плени и завладее така силно народното вдъхновение и творческо въображение и не е станал песенен герой. Неговата слава е в приказките и анекдотите. А се знае, че певецът става център на вниманието на шумни веселия и семейни или общонародни тържества. Майсторски изпята песен или красивият глас на певица събужда уважение у слушателите. Певецът пее с „пълно гърло“ и колкото по-силен и звучен глас има, толкова е по-голяма популярността му. А разказвачът на приказки има значително по-малка слушателска аудитория: край огнището, вечер на седянките или в развеселената от вино и ракия мъжка компания в кръчми, в ловджийски дружини, в дългите кербанджийски пътувания и в часовете за отмора. Затова и приказният герой живее някак по-тихо, по-необезпокоявано и служи за отдушник не на радостни и оптимистично-витални чувства, а на народната жажда за справедливост, за безобиден смях и шеги. Може би и затова Хитър Петър и досега не е станал обект на едно цялостно научно изследване и проучване. И досега не е определено неговото място във фолклорната проза, а то безспорно е място завидно и челно. Предавани тихо, от уста на уста в домашна обстановка или в мъжки компании, когато чакат ред на воденицата, когато останат вечер да спят в ливадите след уморителна коситба, когато са на лов или вечер край овчарските стада, приказките и анекдотите за Хитър Петър получават популярност и се шират из цялата българска земя. Изявите, животът и делата му не могат да се отнесат към определена епоха. Никой, поне досега, не се е наел да открие времето, кога се е родил Хитър Петър, къде за пръв път е видял божието небе, къде е направил първите си стъпки и къде е изрекъл първите си мъдри или саркастични слова. Също така никой не е успял да каже кога са станали първите сблъсъци на този човек с житейските несправедливости и кога душата му е била развълнувана от любов, от чувство за обич към либе и свидни рожби. Каква възраст има този популярен български мъж, и днес не може да се установи, както и социалният му произход. Едно се знае със сигурност: че той е живял и живее пълнокръвен и полезен живот в продължение на столетия, посещавал е бедни и богати, добри и лоши, сядал е на царската трапеза, поучавал е боляри и първенци, давал е поучителен урок на скъперници, завистници, лакомци, потисници и експлоататори. Подпомагал е нуждаещи се, ставал е без време съдия и е спасявал от несправедливо наказание невинни и беззащитни. Единствен той е могъл да се надсмее над себе си, над своята бедност, на своето безкнижие, понякога на безизходността от притиснали го заемодавци и лихвари. Неговият смях, ведър и чист народен смях, е пронизвал човешката душа, събуждал е някое заспало кътче на песимизъм и тъпота, раздвижвал го е и не го е оставял на мира, докато то се обърне и поклъне като чувство на оптимизъм и на вяра в собствените сили. „Ако не си помогнеш сам, господ никога няма да ти помогне“, рекъл Хитър Петър на свой побратим-сиромах. Може би чрез неговите думи и дела бедният и безпросветен народ за пръв път е видял цялата религиозна измислица за бог-творец, за светии и свръхбожествени чудеса. Може би Хитър Петър пръв е дръзнал да развенчае ореола на божите служители, да ги покаже оголени и разобличени, които използват божието име и светите литургии за лично облагодетелстване и добруване. Дали действително това е ставало леко и безнаказано, е мъчно да се установи. Но със сигурност може да се твърди, че заради всички тези „може би“ и за безспорно добрите си всенародни дела името

на Хитър Петър е просъществувало столетия и е достигнало до нас с богата и твърде наситена с подвизи и жива реч биография. Отличителните му белези са острото жило към несправедливостите и заблудите и добродушният смях над дребните и обикновени всекидневни явления и случки.

За разлика от епичните герои — юнаци и хайдути, той никога не се е отличавал с физическа сила и красота, не е правел никакво впечатление с външността си. В никакъв случай и при никакви обстоятелства не можем да се съгласим с образа на сатирика-смешник, описан ни от Илия Р. Блъсков: „Беше ръстом (на бой) късичък, че дебел, с глава голяма и чело изпъкнало; уши му расли нашироко, приличаха на две петури, които подпиряха големия му оскубан калпак; вежди дълги и черни; нос извит като орлова гога; лице трапчиво от сипаница; гърди вълнест, които зиме и лете стояха отворени; корем изпъкнал, щото гащите си вържеше под него; крака къси и криви, изобърнати накриво, щото, кога вървеше у снегът, с тях път отваряше. От сиромашия ли или от голяма хитрост, кой знае защо, сякогаш си бръснеше главата, а цървулите на краката му са рунтави, необръснати.“¹

Вероятно и самите Блъсови читатели на „Хитър Петър“ не са били съгласни с това описание, защото са имали самочувствието на народ хубав, строен и напет. За това ни говорят стотици, дори хиляди народни песни. При това българинът открай време е бил искрен и сърдечен почитател на красивото, на хубавото. Иначе нямаше да изпее толкова много песни за „тънки и високи“, „бели и червени“ моми с бисерни зъби, с коса като пауново перо. Нямаше да дръзне народът-певец да омае слънцето с момина хубост и да го изкуши, да посегне на земно либе. Нямаше момците да се сравняват със стройните борове, извисили върхове до „сам небето“, да притежават Херкулесова сила, да се борят със змейове и хали, да се надбягват с бързоноги елени и хранени коне. Народът е обичал хубавото, прекланял се е пред него и се е стремил да го направи всенародно качество. Затова момците са избирали „либе хубаво“ през девет села в десето, затова са плували през дълбоки пълноводни реки, дори и морета. Народът не е могъл да приеме, не може да приеме и сега любимият му герой смешник да бъде уродлив тип. Напротив, той го приема като най-обикновен човек „сиромах Петър“, „Хитър Петър човек като човек“, „Хитър Петър хубав, от майка роден като всички“ и т. н. Това, което го отличава от околните, което го прави популярен и уважаван, е духовната му красота, духовният му богат и разнолик образ. Той може да каже, да направи нещо, което другите не могат или пък не им стигат силите. Хитър Петър е работлив, кротък, общителен човек. Той никога не напада, никога не се навира в очите на събеседниците си, не фамилиарничи и не се натрапва като самохвалко и всезнайко. Народът не обича такива „дръпнати и всезнаещи“. Хитрецът живее сякаш изолирано, необезпокояван на пръв поглед от никого и от нищо. Сам той се стреми да мине незабелязано, необезпокояващ другите, впрегнал се със собствени сили и възможности да урежда своето и на близките си битие. Но това е само привидно. Хитър Петър се намира винаги в положение на сатирична самоотбрана и самозащита. В състояние е да даде винаги най-добър поучителен урок за поведение и държане на всеки предизвикател или насилник, независимо от какъв социален произход е или какво място заема в местната селска, градска или държавна йерархия. Щом някой си позволи да го засегне или да го експлоатира, той не остава дължник. Тъкмо в такива случаи Хитър Петър има широка възможност да отговори, да отмъсти за всички свои побратими, потиснати и пострадали. Но неговото отмъщение не е физическо насилие. При хитреца-сатирик няма побойница, няма засади в тъмно, няма „кръстото се борба

¹ Ил. Р. Блъсков. Хитър Петър, Русе, 1873, с. III.

заборили“. Той отмъщава със слово. Според случая словата му са остро сатирични и се забиват дълбоко в душата на предизвикателя или пък необикновено иронични и подигравателни. Този тънък смях и ирония допадат най-много на околните. Българинът винаги е имал силно чувство за хумор, което го отличава от душевността на други близки и по-далечни народи. Едва ли има друг народ, който чрез устата на своя сатиричен и смешен герой да се надсмива сам над себе си, над своята немотия, на своя неуреден живот; който да може така цяло и пълнокръвно да осмее вековни пороци като завист, алчност, самохвалство, себелюбие, властолюбие и пр. Хрисимият и мъдър сатирик има необикновено търпение и сили да преглътне несправедливо нанесена обida, да понесе извършена несправедливост. Но това е само на пръв поглед, само за момент, докато се измисли най-подходящата и изгаряща сатирична реплика. Защото сатирикът-шегобиец не е голословен, нито пък многословен. Неговите думи са точно премерени — ни повече, ни по-малко, — но се отличават с прав удар и при всички случаи съкрушителен.

Хитър Петър живее скромно и незабележимо. Оре, копае, пръска лозя, зида къщи, шие дрехи, хамалува, понякога се трепа за единия хляб. Едва когато някой си позволи да го обиди, да го засегне или да го експлоатира, той вади своето словесно жило. Затова и неговите притчи-девич са широко познати на трудовия ни народ: „Не те удряй, ала удариш ли ме — тежко ти!“; „Кое куче ме е залаляло — все е побесняло“; „Ако си по-силен, не си по-умен“; „Ако си богат — за тебе си е, аз защо да ти се кланям“ и още стотици други. Когато някой си позволи неуместно да се пошегува с беднотията и немотията на сиромаш човек, Хитър Петър така му отговаря, че после другият да смънка пред заобикалящите го: „За грош шег, за десет не мога се отърва.“ Това ражда популярността, окриля я и тя полита по села и градове, между мъже и жени, между бедни и богати, между стари и млади. Някои приказки и анекдоти ни подсказват недвусмислено, че засегнати от остро сатирично жило на Хитър Петър, мнозина са предлагали откуп с пари, злато и имот. Но той не се поддава. Лакомията за богатство изобщо не съществува у обикновения и трудов човек, свикнал с двете си ръце и със собствения ум честно и почтено да изкарва насъщния. Непродажната съвест и чувството за достойнство са доста високо ценени качества у българина. Затова те служат и за ориентир в нравственото поведение на поколенията.

Един добре подготвен и навреме поднесен урок на потисника или зломислителя получава популярност, възприема се по-бързо, отколкото например новината за нанесен побой, за пукната глава, за напразно пролята кръв. Дълбокомъдрено и поучително народът е изрекъл безсмъртните слова: „Кого боли, он пиши“, „Кой глава троши, без ръце остава“; „Дълбока рана заздравява, тежка дума не се забравя“. И понеже тежката дума, както я нарича народът, не се забравя, тя остава да живее в разговорите и приказките на хората. Сатиричният или ироничен диалог завладява съзнанието на ония, които са били слушатели, те чувствуват необходимост да споделят с близки и приятели чувството и така за дълго време запълнят обществения живот и разговори било в къщи, в най-интимна семейна обстановка, било по големи и шумни веселби и гошавки. Хитър Петър е най-обикновен от обикновените трудови хора: работлив, енергичен, понякога мързелив, но винаги с будна съвест и ум, с остър език към излезлите извън обществения морал лица и действия, с правдива и дълбока мисъл. Оттук се разбира, че не физическият образ на Хитър Петър, а неговият духовен ръст го издига над другите, отличава го, прави го обаятелен и привлекателен, близък и познат на всички, въпреки че никой и никога не е можал да каже къде и кога го е срещал, какъв е, как изглежда, да посочи някакви отличителни физически белези.

Приятелствата, които Хитър Петър е създал в дълголетния си живот, са добити честно и с доверие — в нужда подадена приятелска ръка е спечелила за цял

живот верен и предан приятел, и обратно — нанесена обида, проявено скъперничество, алчност, лъжа, лакомия и други пороци намират достоен отпор в словото и дейността на този народен любимец.

* * *

Вековната популярност на Хитър Петър трябва да се обясни и с това, че тя се е движела по две противоположни посоки: думите и делата му като нанесена обида и несправедливост са разпространявали засегнатите и техните близки и съмишленици. Във всички случаи те са премълчавали причината, която е предизвиквала острите слова на Хитър Петър. Обикновено пострадалите, претърпевшите в тия диалози люде са се изкарвали невинни, неочаквано и несправедливо нападнати от тоя нищо и никакъв сиромаш, бедняк, орач, шивач и пр. По този начин те са предизвиквали съчувствие в душата на ближния и близък по кръв и по разбираня. Другата посока в разрастване на популярността е била тая на обикновения трудов народ, който представлява непоколебимото множество, към което принадлежи без никакви уговорки сатирикът-шегобиец. Всеки е разказвал чутото и видяното, поукрасявал го е, понякога го е нагаждал към друг аналогичен случай и по този начин е заострял неговата актуалност. Обикновените народни слоеве са дирели признание и справедливост. А нито една приказка или анекдот за Хитър Петър не ни показва обратното. Той винаги е борец за справедливо дело, за правда, за утвърждаване на трудовите и нравствените качества на широките народни маси.

Вярно е, че в някои приказки и анекдоти Хитър Петър е показан като съветник на царя, на султана, на великия везир. За разлика от ролята на шута в западноевропейските дворци, чиято роля е само да разсмиват аристократите и привържениците на краля, дори понякога да са изложени на обидни и жалки реплики, нашият смешник има земене-даване с по-издигнати хора в държавната йерархична стълба в даден период от живота си. Но това се дължи не на някаква шутовска роля или на някакъв аристократичен или благороден произход, а на неговите необикновени духовно-нравствени качества. Ако Хитър Петър седи на царската трапеза и е близък съветник на царя, то това е постигнато преди всичко с искреност и откровение, остроумие и сладкодумие, с неговия, бих рекла, чар на събеседник. Неподправената му и малко простовата на пръв поглед наивна откровеност, неподкупното чистосърдечие го правят самороден смелчага, който си говори пред царя като пред равен. И сякаш за оправдание някъде ще изтърси: „Царю, що ми е на душата, това ми е и на устата“, или „Що ми е на сърцето, това ми е и на лицето“, или „Ако си цар, с две глави не си я“, което ще рече на обикновен език, че въпреки царската корона, въпреки височайшето царско достойнство и царят е човек като всички, и той може да чуе истината направо, без заобикалки, и той трябва и е длъжен да узнае какво мисли за него народът, когото управлява. И кой знае, може би самите владетели са усещали постоянна несигурност от заобикалящата ги аристокрация, с вековните ѝ качества на неискреност, лицемерие, нагодничество, подлизурство (за това ни учи историята на не един европейски народ), и затова да са се вслушвали в думите и съветите на откровени и умни хора от народа, които са били откривани съвсем случайно, но после са ставали близки довереници и съветници на коронованите глави! А може би самият народен творец да е приписвал изключително остроумие и нравствени добродетели на обикновен човек от народа, противопоставял го е в творчеството си на благородни аристократи и владетели, като по този начин е искал да подсказе за скритите възможности и достоинства на трудовия народ, в чиито жили не тече синя кръв, защото я няма изобщо, и че в никоя кръв няма коронки. Народът знае истински да обича и мрази, с любов да отглежда земята,

да създава блага със собствен ум и ръце. Трудният народ не признава богопомазани, богоизбрани, които са създадени само да добруват, да смучат труда и кръвта на хиляди около себе си за лично благополучие. Обикновеният народ винаги е вярвал и вярза, че именно в неговата среда живеят и се развиват умни, съвестни и трудолюбиви люди, които могат да се изкачат нависоко в науката и в държавното управление и да покажат на всички, че народът сам може да урежда живота си, да кове своето светло бъдеще, да създава блага за своето и бъдеще време. И неслучайно се е родила оная приказка за царя и Хитър Петър, в която разсъжденият цар нахокал хитреца и рекъл да го изгонят от палата, ала този с невъзмутимо достойнство заявил: „Аз ще си отида, царю. Омръзна ми да седя при тебе и да си тракам зъбите, да ти разказвам за било и не било. Ще се върна с радост на село при жена си и децата си, при приятелите и другарите си. Ще запретна ръкави и ще се хвана здраво за работа: земята ще ора, стадо овце ще гледам и ще живея с пълна душа. Ама ти му мисли, царю, защото овчар без цар може, ама какво ще прави царят без овчар? Кой ще те храни и облича, царю! Ха със здраве, пък дано сме живи пак да се срещнем. Ама да знаеш, аз ще бъда цар на село, а ти, ако дойдеш без занаят, и кокошките няма да ти дадем да пасеш!“

Затова, че народът вярва в собствените си качества и не признава никакви висши и богоизбрани люди, подсказва и друга приказка. Един цар тръгнал с първенците си на лов. В полето видял старец да оре и той го попитал: „Как си с двете, дядо? — На далеч съм добре, на близо зле!“; „А как си с тридесет и двата? — Сега са само два, ама пак надвиват!“; „Ако ти изпратя няколко овни можеш ли да ги острижеш! — И кожата им ще смъкна“ — отговорил старецът и царят заминал със свитата си. Когато кривнали зад планината, той попитал първенците си разбрали ли са какво е говорил със стареца. Всички отговорили отрицателно — никой нищо не разбрал от потайния разговор. Тогава един по един царят връщал хората си при стареца да го питат и срещу голям откуп той им казал, че царят го попитал за очите и зъбите му, и после дали може да вземе по някоя жълтица от съветниците му. В някои приказки този старец бил Хитър Петър, в други е Разумни Радослав, но в болшинството си героят е просто безименен.

Не е случайно също, че Хитър Петър е срещан толкова често с Настрадайн Ходжа — прочутия смешник на по-голяма част от източните народи и особено на турците. За отбелязване е, че в нашите, в българските приказки и анекдоти Хитър Петър има винаги първенство, и то пълно, неоспоримо и неподатливо на колебания първенство по остроумие, находчивост, мъдрост и хитрост. Той е по-способен и действен. При тях именно ясно е подчертан стремежът на поробения българин да се освободи от турско потисничество, да се извиси и като равен с равен да мери сили с поробителя, с потисника, без да е принуден от заплахата за живота си да прави компромиси. И в този двубой, словесен, българинът не се съмнява, че първенството ще бъде негово, на обичайния свободата си, своя род и език, своята бащина земя, своето отечество.

Монолитността в характера и нрава на Хитър Петър така, както е отразен в приказките и анекдотите, дори и в ония, в които има сили да се надмее над себе си, над своята немотия и бедност, на своето незнание и невежество, да се покаже самокритичен и преди всичко честен и съвестен, ни подсказват, че той носи чист и неподправен български характер. Защото българинът, българският народ в своето огромно мнозинство е носител на безценните добродетели: трудолюбие, честност, достойнство, остроумие, мъдрост, чувство за другарство, за колективност, обич към родината и родното. При това във възгледите и разсъж-

денията си той се стреми да бъде винаги обективен, да бъде на дистанция от третирания въпрос, за да може да го види в неговата цялост и пълнота. Дори когато разглеждаме поведението на свои най-близки приятели, ние се стремим към обективност, честно виждаме светлините и сенките в техните характер и поведение. И народът, който е създал своя любим хумористичен герой, обсебил в себе си най-голямото качество — смеха, е надарен с много положителни и немалко отрицателни страни в живота, в собствения си живот. И с право Симеон Султанов пише: „Народът ни представя своя любимец не само като светец, а като жив човек: едновременно праведник и грешник. В не един и не в два случая народът го е „дарил“ и с отрицателни черти: „батакчилик“, неблагодарност, мудност, хитрина на дребно, страхливост, „келипирджийство“. Много пъти Хитър Петър има разправии с кадията за кражби. В това отношение народният разказвач ни е оставил един ненадминат урок по типизация: показал ни е нагледно как се изгражда художествен образ. Портретът се прави не само от светлини, а и от сенки. . .“¹

Обикновеният човек от народа може да се надсмее над своята съдба и живот, да оголи и честно покаже своите недостатъци, като по този начин той смело показва най-силното и голямо качество на човека изобщо — да се види и покаже такъв, какъвто е, без никаква фалшива окраска и чужда декорация. Разбира се, има и доста изключения, които наблюдаваме в нашата съвременност, но те се дължат най-вече на нравствената слабост на отделния човек, на колебливия му и неустойчив дух, който лесно се поддава на чуждо влияние, върши дела и произнася думи, които научава от чужди хора, без да ги пречупи през собствения си мироглед, през опита и поуците на народа си, натрупани и кристализирали през столетията. Това са хора без определени трудови навици. Те нямат закалка в ежедневния труд за насъщния, нямат изграден устойчив характер, който да се е създал и оформил в трудовата дейност, и затова лесно се огъват и превиват, стават безпътни, празни, лишени от чувство за самонаблюдение и критичност и в най-добрия случай стават пълзящи, безгръбначни и будещи съжаление и ненавист у здравите трудови хора. Има и такива, които след един или друг успех се възгордяват, самозабравят се, откъсват се от произхода и естествената си среда и остават като изкуствени цветя сред чужда и неподходяща обстановка и атмосфера. Кой знае, може би в хилядолетния си живот и смешникът Хитър Петър не веднъж и не дважд се е възгордявал и поотскубвал от родната почва, но неговият неизменен спътник — магарето, както ни разказвал анекдотите, му е напомняло за осезаемия жив живот и го е притегляло към познати и земни дела. Народният художник-карикурист Илия Бешков е дал неповторимо описание за това не само в карикатурите си, но и в забележителното си изказване за Хитър Петър:

„Дружбата му с магарето има няколко значения. Първо — магарето е най-евтиният превоз и отговаря на неговата доброволна бедност. Второ — поради изключителната си мъдрост Хитър Петър е имал достъп до най-високите места, а магарето му го е предпазвало от възгордяване. И трето — магарето, което всички познаваме, му е причинявало много неприятности, без които човек не може да стане мъдър и търпелив. Накрая — магарето е най-малката скорост на движение, при която човек има най-много време да мисли спокойно и дълбоко. . .“²

Разбира се, че е невъзможно и смешно дори в наше време да се движим по-бавно, да имаме време да мислим спокойно и дълбоко, защото това би означавало да изостанем от нашето динамично време, от бързото развитие на духовния ръст на българина. Но все пак, както казва народът, редно е да не забравяме майчиното си мляко и млястото, където за пръв път сме видели без-

¹ С. Султанов. Насаме със Светослав Минков. С., 1972, с. 153 и сл.

² Словото на Бешков. С., 1965, с. 358 и сл.

брежното синьо небе и сме направили първата крачка, промълвили сме първата дума. Имаме ли в спомена си това чувство ясно и силно, няма да се възгордяваме, няма да се откъсваме от родното, няма да се поддаваме на чуждо влияние. Инак Хитър Петър би се разшетал отново със своето неуморимо магаре, би ни боднал остро и болезнено със своето опасно оръжие — подлютената подигравка и присмеха, от който избиват червени петна и пот.

Без да се разпростирам нашироко и да правя опит за цялостно представяне образа на Хитър Петър като истински потомък на своя народ, защото това не е възможно в рамките на една студия като настоящата, ще отбележа, че приказки и анекдоти за него има навсякъде в татковината ни. Той живее пълнокръвно и в Добруджа, и в Родопите, и в Югоизточна и Северна България, пътува неуморно из Тракийската низина, Средногорието, Палакарията и Шопско. С една дума, навсякъде и всякога, където има или се срещат българи. А тази популярност най-красноречиво доказва, че народният сатирик и смешник е рожба на самия народ, който го е родил и отгледал, отхранил го е със здрава народна храна, възпитавал го е, учил го е, неизменно и предано го е поддържал през многовековното му съществуване. С една реч, Хитър Петър е отгледан като всеки български син, роден от трудолюбиви и нравствено силни хора. Като потомък на такива родители той е бил и ще пребъде в съзнанието и творчеството на целия български народ.

* * *

Когато разглеждаме приказките и анекдотите за Хитър Петър, в съзнанието ни веднага се набива една особеност: фолклорният хумористичен герой стои винаги на народности позиции, той е просто един народен човек. Нему не са чужди народните външения и тревоги, не са чужди народните страдания и съзли. Той се мъчи да облекчи живота и съдбата на тоя народ, сред който е израснал, труди се да го утеши, да облекчи наболялата душа с добродушен и искрен смях. Човек като всички обикновени човеци, той се стреми да бъде една неразделна част от своя народ, да бъде капка от неговата кръв. Това го издига и прави обичан и любим. Хитър Петър, както изтъкнах вече, е безкнижен, простичък, без никакви обществени амбиции, без никакво чувство за големяство или първенство.

Не е петимен за почит и уважение. Той сякаш се бои хората да го уважават и тачат като властващ или като чорбаджия — заради богатството и могъществото му. С делата и поведението си е заслужил и почит, и уважение, и обич. Но тия чувства са отправени към самия него, към бедния, трудолюбив и честен труженник, към неговия остър ум и език, към неговото вродено чувство за смях и остроумие. Народът го обича такъв, защото чрез него той обича най-характерната черта на българина изобщо — да се смее, защото сам е създал максимата, че „Който се смее, зло не мисли“. И интересно е, че тази най-характерна черта на българщината досега не е забелязана, не е станала обект на изследванията на народопсихолозите и етнологите. А заслужава човек да се потруди над това.

Тук никак си съвсем естествено идва един паралел между Хитър Петър, героя на народното творчество, и Бай Ганьо — рожба на Алеко Константинов. И двамата са живели достатъчно дълго, и двамата са широко известни и познати, така че сравнението между тях би спомогнало просто за изясняване на някои особени социални типове.

Да вземем най-напред Хитър Петър като деятел на общо благо и народно добруване. Като жив, действителен човек той е обрисован със светлини и сенки; обрисован е и като праведник, и като грешник. Нему не са присъщи идеализирани постъпки и дела, украсени с ореола на безгрешното и светостта. Вярно е обаче, че той никога през живота си не се е разделял с добротата, със строгото си мо-

рално поведение, с чувството си за другарство и взаимопомощ. Хитър Петър никога не се е „озъбил“ някому за било и не било, но не е пропуснал нито един случай, когато е могъл, да ухапе предизвикателя, да го направи за смях и подигравка. „да го обрѣсна без сапун срещу слънцето“, както ни учи един негов анекдот. Той не копира другиго, не подражава на чуждото, не се стреми да блесне с ймане и можене. Не е предпочитал печалбите по нечестен път и с гешефти. Ала когато се е случвал такъв придобив, той никога не е бил сам, неговият другар или съдружник в момента играе значителна роля. В повечето случаи този съдружник е „дядо поп“. Но понеже е човек с будна съвест и чест, Хитър Петър и в тия случаи произнася присъдата си: „Гледай ме с кого ходя и сам ще ме разбереш, що за човек съм!“ Въпреки някои негативни страни в характера и поведението си Хитър Петър излиза като честен човек, защото другото е някак епизодично, нехарактерно. То просто е било нужно, за да може сам народът да се надсмее над своя любимец, над своята свидна рожба. Защото тоя народ въобще не го е лишавал от остроумие и будна съвест, от чувство за чест и дълг. А човек, който има чувство за чест и дълг, който има будна съвест и достойнство, той никога не може да се подхлъзне така, че тежко да се контузи, да стане негоден за средата, в която живее. Той може да се подхлъзне, но все пак навреме успява да се задържи, да се окопити, да се огледа и усети къде е и накъде е тръгнал. Тая предпазливост го е придружавала през вековете и не му е позволила да се възгордее, да се удари в гърдите и да извика: „Знаете ли кой съм аз, къде съм бил, с кого съм приказвал, какво съм направил за вас!“ Не, той си остава обикновеният български селянин, любознателен, остроумен, склонен към подлютени шеги и закачки. Инак винаги е готов да се жертвува за доброто на себеподобните си. На това ни учат и няколкото приказки, в които ясно е показано, че Хитър Петър е народен човек, стои винаги на страната на трудовия народ. Той е просто такъв, какъвто народът е искал да бъде, без да го разочарова със своето поведение и дейност.

Немотията, безбожните данъци и тегоби над народа например са принудили смешника-сатирик към следната смела постъпка, както ни разказва една приказка от с. Кочериново, Кюстендилски окръг: Хитър Петър научил, че султанът ще мине през Одрин, и решил да отиде в този далечен град не за друго, а за да поднесе дар на владетеля. Всеки би помислил, че Хитър Петър, който ще бие толкова дълъг път, ще се постарее да занесе интересен подарък, който с много труд и препятствия ще намери в селото или в целия край. Но ако беше така, то това нямаше да бъде Хитър Петър, а някой подмазвач, някой безгръбначен нагаждач, който иска да направи мили очи пред султана за лична слава и облага. Нашият смешник обаче взима шепа люти чушки, яхва магарето на съседа си, защото неговото било погинало някъде по дългите му пътешествия, и се отправя на път. Стигнал в Одрин тъкмо когато султанът минавал през града. Хитър Петър бързо се влял сред посрещачите и успял да подаде лютите чушки на султана. Тоя, помпозен в своята демократичност, веднага налупал една чушка, за да покаже на поданиците си, че с готовност и радост ще приеме всякакъв подарък. Ала лютата чушка така го ухапала и подлютила, че сълзи рухнали из султанските очи, закашлял се, направи жалка и смешна физиономия. Едва успял да извика: „Ти какво ми даде, бе човек?“ Хитър Петър се поклонил най-спокойно и високо отговорил: „Народна храна. Това яде народът, откак ти три пъти по три ни товариш с тежки данъци и тегоби.“ Султанът се засрамил от точния и откровен отговор. За да се покаже добър и либерален, да вдъхне повече вяра към себеси, че е справедлив и човечен, заповядал високо пред всички: „Да се намалят тежките данъци, а някой от трудовете тегоби да се вдигнат изобщо.“ Така, рискувайки собствения си живот, защото не е знаел каква ще бъде реакцията на султана и как ще се разправи с него, Хитър Петър успява да облекчи малко несретното живуване на своя народ.

Нивга Хитър Петър не се е стремил да извлече лична полза и облаги, а винаги се е трудил за народа си. Той сякаш е примирен със своето бедно съществуване, но не желае и ближните да страдат и да търпят немотия и несправедливи налози. За това ни подсеща друга приказка от с. Тенево, Ямболско, в която по-плътнo и рельефно е обрисувана богатата душевност на смешника-мъдрец и неговото чувство за справедливост и човеколюбие.

Било е пак в султанско време. Султанът се готвел за война. Нужна му е била здрава, силна и задоволена войска. Нужни му били много храни и добитък, много желязо и злато. Обложил раята с тежки данъци и проводил съгледвачи да видят и узнаят като как ще посрещне народът облагането. Съгледвачите пообиколили тук-там и се върнали при султана: „Народът работи и мълчи! — Шом работи и мълчи, помислил си султанът, още можем да вземем от него. И наредил нови, още по-тежки налози. И пак тръгнали съгледвачите и донесли вест: „Народът мълчи и работи. Оголял е, обосял е, ама мълчи и дава! — Шом мълчи и дава, рекъл си султанът, още може. И за трети път изпратил да се събират данъци. А умореният и обезправен народ теглил тежкия ярем, стискал душата си между зъбите, давал последния си зълк и дори пръстат под ноктите си. Тая народна несрета развълнувала дълбоко Хитър Петър. Върнал се в родното си село и събрал народа: „Да се оплакваме султанът няма да ни чуе, рекъл, далече е; да се молиме на бога — високо е; да се заровиме живи в земята — твърдо е. Както виждате, неволята е наша и тежка: цар далеко, бог високо, надолу твърдо, нагоре празно. Да даваме вече нямаме какво, да не даваме — душите ни ще вземат. Затова, като няма спасение, дайте да седнем в кръчмите и да пием, да пием, та да забравим и мъка, и данъци и тегоба.“ Селяните вярвали на своя мъдър смешник. „Ти много си ходил, Петре, много свят си виждал, рекли, да те послушаме.“ И се отдали на небивало пиянство. Дошли султанските хора да събират налога, ала развеселените селяни им предложили да седнат при тях, да се чукнат и да си вървят по правия път. Николай от пияните селяни не трепнал пред душевадите. Развеселени от изпития алкохол, селяните били весели, дори безразлични към окръжаващите ги. Бързо се върнали султанските хора и тревожно съобщили новината. „Вдигайте всички данъци, отсякъл сърдито султанът. — Шом народът е оставил работата си и се е заселил в кръчмите, добро няма да видиме!“ И не само тежките данъци премахнали, но за известно време спрели и подготовката за война.

Любопитен и въздъсщ, Хитър Петър често е експериментирал в една или друга насока, за да улови по-добре и по-точно да удари някои отрицателни явления. Неговият остър прицел винаги е бил насочен към лакомията и ненаситността. Това научаваме от един анекдот, в който се разказва за заботателя смешник. Сподобил се с осем гърнета жълтици и понеже бил добър и отзивчив, давал заеми, градил чешма, помагал на нуждаещи се, давал под лихва и т. н. А имал съседи, които били хора скромни и прибрани. На тях подарил половин гърне жълтици, хей така, да си имат. Ала видели толкова пари, скромните хора се размърдали: „Защо той да има осем гърнета, а ние само половин гърне?“ — попитала жената свития на кравай мъж, който се пулел в гърнето и не можел да се изправи. „Дай мъжо, да работим, да се трудим, че да го напълним, та да не ни се големее съседът.“ И се отдали на денонощен труд, печелили и честно, и нечестно само и само да напълнят гърнето и да подхванат ново. „Ако искаш да разбереш човека, рекъл дълбокомъдро Хитър Петър, покажи му пари и речи, че ще бъдат негови! Лакomiaта глава затрива“, т. е. човек може от ненаситно око сам да си изкопае гроба. Дори и в днешно време тая сатирична фраза важи с пълна сила, само че е пригодена към съвременността: „Искаш ли да разбереш човека, дай му власт.“

Така безобидно, но много силно Хитър Петър осмива пороците и желанията на ония, които забравят доброто име и едната чест. Той желае всички да са добре, всички да имат толкова, колкото им е нужно, за един спокоен и приятен живот.

Затова учи, съветва, където трябва жигосва, присмива се, боде, предизвиква сълзи от смях или от срам.

Проследявайки внимателно и задълбочено народното творчество, посветено на Хитър Петър, изследователят-фолклорист се натъква на твърде интересно явление: дейността на Хитър Петър е най-ясно изразена в годините на османското владичество. Кой знае, може би тъкмо тогава народът да е имал най-голяма нужда от защита, от разтуха, от съчувствие по-близко, по-интимно и сърдечно. Затова тъкмо през тази епоха Хитър Петър е изобразен най-ярко като човек, който стои неизменно на страната на отрудения и обезправен народ и е готов дори да се жертва за него.

По-друга е картината след Освобождението. Тогава Хитър Петър — жив и деен в народното творчество — увековечен в редица книжки и читанки, във вестници и списания, бива изместен. Сякаш е позапрял някъде или поседнал под дебела орехова сянка и чака най-сгоден момент да се изяви, да се обади, да се намеси, ако стане нужда. Животът му вече не е така интензивен, защото самото време е станало по-динамично, културният ръст на народа по-висок, интересите по-широки. Дошло е сякаш време, когато сатирикът-смешник е поосамотял, оредели са слушателите му, които спокойно и дълго са се наслаждавали на мъдрите слова и пиперливия му смях. Времето е ново, нови герои са излезли на обществената и политическата сцена. Умореният смешник има нужда от по-дълга почивка, от по-спокойна и наситена с настрояние атмосфера. Сега на преден план и с пълна сила излиза властолюбивият, користлюбив, безскрупулен и себичен Бай Ганьо.

Сравнен с Хитър Петър, той е твърде енергичен, пращи от здраве и желание за власт, богатство и слава. На Бай Ганьо са били чужди борбите и тежненията на народните поборници за национална и политическа свобода. Нему са непознати светите за всеки българин места, които са оросени от кръта на хиляди мъже и жени, дали живота си за българското име и свобода. Бай Ганьо не се отличава с патриотизъм и родолюбие, не е поклонник само на българското, не е надарен с любознателност и другарско чувство. Не! Той расте и се развива във вече освободеното си отечество. Но кой и как го е освободил, това никога не го е интересувало, не го е вълнувало. Той знае, че сега е тъкмо време да се разпусне, да покаже на обкръжаващите го кой е, какъв е, какво може и какво трябва да бъде. Бай Ганьо почти не познава чуждите власти, пред които е трябвало да се правят дълбоки поклони, да се дават тежки подкупи, да се съобразява и действа съгласно с турската законност. Татковината е свободна, има възможност за големство и надпревара. И тъкмо Бай Ганьо не е човекът, който може да пропусне някоя възможност. Той сякаш забравя, че и през време на робската епоха предприемчиви българи са обикаляли широкия свят. Били са търговци и гурбетчии и в Египет, и в Анадола, и в Стамбул, и във Влашко, и в Немско и къде ли не! Мнозина са се връщали в родните места като тежки търговци и хаджии. И въпреки припечеленото богатство те са живеели някак по-тихо, по-кротко. Може би и от страх пред поробителя да не протегне ръка към спечеленото, да не посегне към благополучието и спокойствието им.

Бай Ганьо захвърля тази прикритост след Освобождението. Тогава се заражда новият мироглед на създадената буржоазия. Започва борба за „кокала“, както казвал Хитър Петър. Всеки се стремел „да налага по-голям кокал, ала никой не се сеща да го премери о задника си — какво ще стане после!“ Бай Ганьо, който през цялата робска епоха е кротувал, седял на завет и сянка, набирал сили, запазил се здрав и читав, е дочакал своето време. Засукал мустаци, отупал широките си потури, препасал необикновено широк и дълъг вълнен пояс с пришити в него мускалки с розово масло и поел широкия път: Чикаго, Виена, Прага, прекосява Немско, Влашко, Московията. Навсякъде иска да смае света със своето розово

масло, със своите донжуановски похождения, със своята просташина и дебелашина.

Задишал с пълни гърди, лаком и ненаситен за богатство и слава, Бай Ганьо се мисли за всезнаещ, за изключително хитър и остроумен (нали е потомък на народ, родил и отгледал Хитър Петър?), позволява си да лъже, да използва всекиго и всичко, което може да му донесе облага. Въпросът за чест, за съвест, за достойнство остава високо над него — той не може да го достигне. Страстта му към власт и богатство непрекъснато се подхранва от съперничеството на себеподобните му. Бай Ганьо счита като задължителни рушветите, подмазванията, плезенето, доносничеството. Това са напълно обикновени според него неща, които спомагат да се издигне, да слобие власт, държавническа сила, да държи в ръцете си труда и съдбата на хиляди хора, които да експлоатира и унижава. И у нас, както и в чужбина Бай Ганьо гледа да живее на чужд гръб и за чужда сметка. Свиди му се да си купи кутия цигари, храна, да изпие чаша бира. Това той прави с голяма охота, ако друг се бръкне в кесията си. При него важи народната поговорка: „Моего си е мое, а твоето е наше.“

За Бай Ганьо е важно лично да печели и лично да бъде облагодетелствуван. Той никак не се интересува от околните или по-право той се интересува само дотолкова, доколкото може да изкопчи нещо, да ограби, да присвои. Келепирджия, батакчия, алчен, груб и дори циничен, той не познава граници, не признава обществен морал и норми на поведение. Важно е да спечели, да натрупа богатство, да има власт. Бай Ганьо не напразно се бие в гърдите и не напразно започва да издава вестник, и не напразно се стреми към връзки с важни и влиятелни личности. Той има свой блян, свой копнеж — депутатско или министерско кресло. През целия свой жизнен път той има чувството на всемогъщ, всезнаещ. Въображението и самомнението му са толкова големи, че ни за минута не се замисля какво може и какво не може, кое е позволено и кое не, какво е прилично и какво неприлично. За него всичко е в общия кюп, от който трябва да се пръкне могъществото и му се даде власт. Нему е нужно да го тачат и уважават хората като власт, като сила, да му се подмазват, да го ласкаят, да превиват гръб пред него, да го отрупват с внимание и подаръци. Петимен е да го слушат и следват, а той да върви по гърбовете им и да ги граби и гази. Каква огромна разлика между Хитър Петър, излязъл от недра на народа, раснал и възмъжавал през различни епохи: феодализъм, гръцко и османско владичество, изявявал се в години на народна слава и в години на национален погром, и Бай Ганьо — Алековия герой, роден почти непосредствено след Освобождението. Докато животът и делата на Хитър Петър, показани в приказки и анекдоти, създават занимливо и приятно четиво, събуждат оптимистични чувства, добро настроение, служат за разтуха в трудни и тъжни моменти, то фейлетоните, посветени на Бай Ганьо, стесняват читателя, карат го да се изчервява, да се чувства неудобно. Една натрапничава и неизменна мисъл засяда в съзнанието на честния български читател, как точно такъв субект е могъл да се роди, да живее и да създаде потекло в хубавата българска земя, сред чудния и ентусиазиран и винаги готов за подвизи трудов български народ? С право Илия Бешков пише, че „за съвременното напреднало съзнание на българския народ Бай Ганьо е действително един мъчителен, тежък образ“¹.

Като проучва детайлно приказките и анекдотите за Хитър Петър, фолклористът го открива и приема като типичен социален образ, който заслужава да бъде обект на историята, на народопсихологията, на етнологията, да се надникне в творческата лаборатория на народа-създател. Защото обективно той е култивирал в себе си най-верни и дълбоки човешки чувства и качества. Дали не трябва

¹ Словото на Бешков. С., 1965, с. 199 и сл.

да търсим причина за създаването на този образ във времето и различните превратни епохи в съдбата на българския народ? И ако това е така, не трябва ли да приемем Бай Ганьо като патологично-биолого-социален тип, като субект, създаден в определен етап в развитието на българския народ, когато от погрешни позиции се формира неговото обществено и политическо съзнание в границите на една освободена нация? А ако го отнесем само към онова тежко време на неговото раждане, как да си обясним все още яките и бодри негови внуци и правнуци? И няма ли байганьовщината да изчезне, да се заличи напълно от съзнанието на българина, на достойния трудов българин като един тежък спомен, като мрачно минало, с което, за да сме верни на Маркс, трябва да се разделим със смях? Но разбират ли потомците на Бай Ганьо силата на смяха, на присмеха?

Хитър Петър е доста остарял и уморен. Нашето съвременно динамично и забързано време го оставя настрана, да седи и да почива. Но може ли да търпи живият, здрав и читав български човек? Може ли да се труди, без да се посмее, да се повесели, да разкаже смешно и забавно приключение? И като не може да седи намръщен и ядосан, той, трудовият човек, разнообразява труда си с весели вицове и масали, предизвиква смях, създава ведро настроение. И прицел на неговия смях и закачки, герои на неговите вицове са именно здравите, яки и силни Байганьови потомци, които с всички средства се стремят към удобно кресло, към голяма заплата, към пътуване в чужбина, за да видят свят „и светът да види чудо“, както рекъл умореният Хитър Петър.

* * *

За читателя би било особено интересно да знае откога и как започва книжовната популярност на Хитър Петър, къде и кога за пръв път се появява името му във вестници, списания, отделни книги.

Трудно е да се каже къде и кога се ражда първата приказка или анекдот за Хитър Петър. Записите на фолклорни материали у нас датират от 40-те години на миналото столетие. В старобългарската и средновековна наша литература никъде не е споменато името му. Неговите шеги, остроумия и дела живеят в народното съзнание, обогатявани непрекъснато от творческото въображение на талантлив народни творци. Тия талантливи творци и разказвачи са рисували картини и събития от народния бит в занимателен и будещ любопитство вид. Разказвали за бивали и небивали лица и събития, преплитали било с измислено и някак несъзнателно са затъмнявали първопричината, първоизвора за разказа, създавали са легендата, която по-лесно се е възприемала от безпросветните и любопитни слушатели. Мълвата за чудновати и необикновени неща се е носела много по-бързо, много по-шумно, отколкото, да речем, сухият разказ за действителен случай. Доста любопитни и любознателни слушатели са разпространявали чутото. От своя страна и те са го доукрасявали, измисляли са нови моменти в даден епизод, поставяли са местни люде за герои, които са се възприемали по-живо, по-осезателно и с по-голям интерес от околните. Така са тръгвали на дълъг вековен път народните творби, за да достигнат до нас изчистени и кристализирани, утвърдени от времето и поколенията, запазили се като високохудожествени и правдивы народни образци. Някои от приказките и анекдотите за Хитър Петър и неговите десетки побратими са създадени без съмнение под влиянието на сродни смешници и шегобийци на Изтока, като Настрадаин Ходжа, Алдър-косе, Кьорооглу и др.¹ Със сигурност обаче смеем да твърдим, че българският Хитър Петър се е родил не в литературата, а у народа, в живата

¹ П. Динеков. Битови приказки и анекдоти, с. 38 и сл. — предговора към т. X БНТ. С., 1963.

народна реч, та макар и повлиян от съществуващи другаде герои,¹ които, обратно, дошли са у народа от литературата и са обогатили своята жизнена биография от простия любознателен разказвач.²

Както доказва акад. Вл. Гордлевски в студията си за материали по османските фолклорни анекдоти, сборникът „40 разказа на везири“, който е преведен на османски език в XV в., е оказал изключително голямо влияние за създаването на народните анекдоти на източните народи. Именно като скитническо международно наследство писмените паметници са живели волно и рано са влезли в османската народна реч. „Само в народното въображение анекдотите са се формирали: неизвестни лица, израснали в определен тип или внесли някои штрихи и черти за характеристика на народния герой и смешни. Така анекдотите на „40 разказа на везири“ са се прибавили към Настрадаин Ходжа.“³

В порядъка на тези мисли трябва да прибавим, че не само биографията на Настрадаин Ходжа се е обогатявала и обогатява и сега за чужда сметка, но и други подобни типове непрекъснато се учивчат с дела и думи, които никога не са им принадлежали.⁴

Дълговековното общуване между османлиите и българите безспорно е оказало взаимно влияние върху народното творчество на двата народа. Биографиите на националните смешници понякога са се смесвали, преплитали, трудно е било за обикновения народ да тегли строга граница между деянията на двамата. Срещите, надлъгванията, надхитренията между двамата до голяма степен са се определяли и от политическото положение на двата народа. Това се доказва най-точно и ярко в анекдотите. Например в българските анекдоти Настрадаин Ходжа е почти винаги в неблагоприятна светлина — той е лъган цял ден да подпира една стена, уж докато Хитър Петър отиде и донесе чук и пирони да я прикове; другаде седи цял ден под една орехова сянка и чака Хитър Петър да пристигне с торбата си, пълна с лъжи, за да премерят майсторлъка си; трети път Настрадаин Ходжа с измама открадва телето на Хитър Петър и го прави на пастьрма и суджуци, ала нашият герой спокойно изчаква всичко и накрая задига пастьрмата и суджуците като собственик и още редица други случки, срещи и епизоди, които са задоволявали желанието на българите да имат духовно първенство. И обратно, при турските анекдоти ние срещаме един Хитър Петър малко невзрачен, окастрен, доста оглупавял, остарял без време, уморен и песимист, който чувствава нужда от състрадание и помощ.

Нямаме право да отричаме, че Хитър Петър (именно като Хитър Петър) е създаден под влияние на чужди смешници и хитреци. Илия Р. Блъсков, който пръв издава самостоятелна книжка за Хитър Петър в 1873 г., пише в увода: „Сичките народи си имат по един смешлив мъдрец, на когото приписват своите смешни, но хитри приказки. Така например гърците имат Езоп, турците — Настрадаин Ходжа, русите — Балакирев и други с техните си. А ние, българите, като сме имали Хитър Петър, защо да си го оставим, та да заглъхне и да се забрави хубостното народно име? Това ма подстори да напиша някои смешни приказки, що са приказват у народа ни, и да ги извадя в ряд книжки под название „Хитър Петър“.⁵

Интерес представяват и спомените на Илия Блъсков. Там пише: „Помежду годините 1833 и 1846 имахме само две издадени книжки за прочит: „Мудрост доброго Рихарда“, преведена и издадена от Гаврила Кръстевича, год. 1837, и

¹ M. Stainova. Les personnages de Hitâr Petâr (Pierre le Finaud) et de Nasreddine Hodga dan la litterature populaire Bulgare. — Etudes balkaniques, т. 4, София, 1966.

² Акад. Вл. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. II. М., 1961, с. 285.

³ Пак там, с. 286 и сл.

⁴ Иван Шоп. Настрадаинови метаморфози. Београд, 1973.

⁵ Ил. Р. Блъсков. Хитър Петър. Русе, 1873, с. IV.

„Историята на Александра Велики“, год. 1844, по просто наречена „Александрия“. Първата бе не само любопитна за прочитане, но още и много полезна; тя се коснуваше до нашата сиромашка черга, като ни даваше наставления с примери и пословици за трудолюбие и спестяване.

Историята обаче на Александра Велики не бе история, но подобие на гръцка митология, от който език бе и преведена. Такава или онакава, тя бе мерило на постепенното усилване към прочитането у нашия народ. В няколко години Александрията се препечата до три пъти. Ако и обемиста, ако и скъпа — 8—10 гроша, тя се търсеше, купуваше и с охота се прочиташе и слушаше от старо и младо.¹

През 50-те години на XIX в. из Българско кръстосват редица пътуващи книжари, като Николай Карастоянов от Самоков, хаджи Найден Йованович от Пазарджик, Георги Дончов от Калофер, Христо Г. Данов от Клисуре, които продавали букварчета и книги с „любопитно съдържание“. Между тези книги освен двете, които споменава Илия Блъсков, особено търсени били „Езопови басни“, „Баснословиe на Сантипа Философа“, „Високи и умни приказки Бертолдови“, всички издадени в Белград през 1853, както и „Настрадаин Ходжа“, 1855, и някои други.²

В ония усилни години на национално и политическо възбуждане е било нужно да се събуди любознателността на българина, да се извади от тъмнина и безкнижие. А за да се постигне това, пионерите на просветното дело у нас са предлагали най-напред четива „с любопитно и забавно четиво“. Печатали са Евангелието, Библията, сантиментални истории, анекдоти и басни. Такъв материал се печата и в „Дунавски лебед“, и в „Българска старина“ на Раковски, в „Забавник“ на Константин Огнянович, в списания и вестници, издавани на български език. Във вечните или смешни календари и месяцослови също са намирали място забавни четива, в по-голямата си част побългарени, преводни, народни анекдоти и случки, тълкуване на сънища и редица други бисери, нужни на читателя за отмора и добро настроение. Някои от книжките са имали помпозни и твърде интригуващи предговори. Добър пример за това ни дава „Високи умни хитрости Бертолдови“, преведени от гръцки на „славянобългарски език“ в Белград, 1853 г., от отец папа Христо протопопа Василев от Карлово, и напечатани „с изживението“ на хаджи Найден Йованович Татарпазарджичина. Ето предговора към книгата:

— О любочитателю! Тука не ти приказувам судът Паридов, нито граблението Еленино, нито Троадскио пожар, нито преминуването Ениово в Италия, не големите измами Одисееви, не врачевите дела Киркини, не разорението Картагенино, не войнството Керксово, не изпитанията Александрови, не Пировата сила, не тържествата Мариови, не пречудните трапези Якулови, не великите съдби Скипионови, нито торжествените победи Кесарови, нито честта Октавианова, понеже историите такива ни показуват, когато ги прочитаме с много сладост. Обаче представлявам пред тебе един селячанин грозен и чуден, но прилежателен и хитър, с ум височайши до толкова, гдето като сравниш грозотата на телото му с красотата на душата му, ще речеш, добри ми читателю, защо той прилича на един чувал дебелоплатен, подплатен отвътре с коприна и злато. Тука ще чуеш хитрини, знаци, определения, доказателства, пословици, височайши войнски хитрости, които не подканят само да са почуди някой, но и да са изуми. Прочее прочитай тая малка книжица, защото от нея ще избереш благородни и сладостни увеселения, като много добра и радостна.“

Читателят на онова време не е могъл да остане равнодушен към такава книга и, разбира се, тя е била не само купувана, но и многократно препрочитана

¹ Училищен преглед, 1906, кн. 6, с. 635.

² Н. Начович. Новобългарската книга и печатното дело у нас. С., 1902, с. 7.

и преразказвана. Без съмнение тях книги са оказали влияние върху образованите българи, върху книжовниците, които са решили да кръстят живия в народните приказки и анекдоти безименен шегобиец и сатирик, просъществувал столетия, изпитал върху гърба си всички превратности в историческата съдба на българския народ, страдал заедно с него и теглил като всеки сиромаш човек, раднал се на успехи, на почести и благополучие, получил всенародно признание за мъдростта и хитростта си. През многовековния си живот, изпъстрен с интересни случки и събития, народният смешник се е свързвал с различни по обществено положение, поведение и характер хора, обогатявал се с непрекъснато с големи наблюдения и опит. За съжаление обаче той е съществувал без определено име, а като „един мъж“, „един сиромаш“, „някакой си“, „един незнам кой“, „един шоп“, „някакой овчар“, „някакъв трънчанин“, „един знеполец“, „един граовец“, „някакой помак“, „един циганин“, „някакой си търговец“ и т. н., без да се запише нито един от неговите смешни епизоди и диалози в живота. Безроден, безименен и незнаен сатирикът-смешник е шествувал от уста на уста, от поколение на поколение, от век на век, любим и безсмъртен в живия живот, в ежедневните шег и разговори, в часовете за отмора и разтук. Вездесъщият безименен и нероден от майка герой заедно с побратимите си — близки по дела и мисъл люде, също безименни и без род и потекло — сякаш са паднали от небето и станали необходимост на трудовия народ, петимен да разнообрази с шег и смях своето тежко и незавидно всекидневие. Но с течение на времето, с промяната на културното състояние и националното съзнание на българина сякаш идва ред и да се помисли за духовните достойнства на обикновените народни маси, и за ролята на тях маси да създадат атмосфера и разнообразие в катадневния робски живот, изпълнен с неизвестност и несигурност. Именно с пробуденото национално и политическо съзнание идва редът за кръщаване и узаконяване на безименните, на безродни пътуващи и вечно живи хумористично-сатирични герои. Узаконяването и кръщаването на най-популярния сатирик-шегобиец Хитър Петър са направили просветени и обичащи народа си мъже. Това са Петко Р. Славейков, Илия Р. Блъсков, Д. В. Манчов и др. Те непрекъснато са обикаляли поробената си родина било като учители, било като издатели или търговци и са имали приятни и неприятни срещи с народни смешници и шегобийци. На тези просветени за времето си хора е била скъпа идеята да противопоставят на чуждите смешници и най-вече на Настрадали Ходжа български умник и мъдрец. Те са направили един сборен образ, изграден от народното творчество. Героят е трябвало да бъде хитър — синоним на мъдър, умен, „дълбок човек“. Спирайки се на хитър, следвало да измислят и съществителното име. Най-лесно и с рима се връзва Петър. Така според мен се е родило популярното име Хитър Петър. Предполагам, че в голяма степен те са били повлияни и от библейската легенда за братята Петър и Павел, където първият е известен с отричането си от Христа. Между народа се разказват твърде много анекдоти за тези свети апостоли, които някъде са синоним на неверност, на лицемерие и привидното смирение. Тъкмо смирените и кротки наглед хора, когато кажат нещо, което не е присъщо за тях, се запомня най-често, най-дълго се приказва за него и се преповтаря. Защото във всички случаи това са изненадващи постъпки и думи, които в устата на лекокравните и бърборковците не биха правили впечатление. И неслучайно в нашето народно творчество са останали такива забележителни пословици като: „Тих като вода, акъл море“; „През девет реки ще те преведе и сух ще те извади“; „Не знаеш що носи под шапката си — глава на овчар или на цар“ и редица други.

Че сред нашия народ са съществували, съществуват и днес будни и остроумни хора, със силно развито чувство за хумор, не може да има никакво съмнение. Иван Вазов е доказал великолепно това с образа на „Хаджи Ахил“.

Писателят съобщава: „Същото име на героя е хаджи Лико, но бе изменено Разказът се печаташе още при живота му.“¹

Много от чертите на този Вазов герой ние откриваме в Хитър Петър, доста близък е той и с „Чичовци“ и с някои от героите на Любен Каравелов. Всички те са прости, непосредствени, делата им са понякога причудливи, будещи смях, друг път състрадание, но винаги са чистосърдечни и искрени. На това се дължи и обаянието, и близостта и забавността в диалозите и делата на народния Хитър Петър. Сякаш всеки от нас се е срещал с него, имал е случай да се сблъска с неговите особнячества, остроты и шегы. Той ни е близък с нравствеността си, с остроумните отговори и разкази, с постъпките си, с желанието си да бъде справедлив, със сарказма или с безобидната си шегя. Такива типове срещаме в ежедневието си, в трудовия си живот. Понякога се удивляваме на мъдростта и находчивостта на най-обикновени и почти безкнижни хора. Но това удивление се е чувствувало и през миналото столетие. Илия Р. Блъсков пише за Хитър Петър: „Да се е учил на школо — не е, защото по негово време надали се е поменивало такава нещо; да е живял между учени и умни хора — не е, защото по негово време умни и учени глави по-рядко са израствали. Каквото и да речем, сѐ не можем да налучим, но, догажда се, че наш Хитър Петър си е играл и с най-умните, както котката си играе с мишката.“

И така, като кръщават и узаконяват безименния до втората половина на XIX столетие смешник и шегобиец, образованите хора и просветители на народа са поставили и началото на книжовната популярност на фолклорния герой. Повлияни от изброените по-горе чуждоземни книги, познавайки добре душевността на своите сънародници, за тях не е било нито трудно, нито невъзможно да създадат един достоен представител на българския хумор и българската сатира.

* * *

Първия анекдот, който срещаме записан в нашата литература през миналия век, е „Един селянин на панаир“ в „Забавник“ на Константин Огнянович, 1846 г. Героят е „един селянин“, но след тридесетилетия ще прочетем този анекдот с герой Хитър Петър. В Архива на Найден Геров откриваме анекдот, изпратен още в 1842 г. от Райно Попович, с герои един българин и един турчин, обаче двадесет години по-късно той е обнародван като анекдот за Хитър Петър и Настрадин Ходжа.

За пръв път в печатната ни книжнина срещаме Хитър Петър в „Паметници народнаго быта болгар“ на Каравелов в 1861 г. Поместен е един анекдот, а под черта, на с. 159 пише: „Разумний Радослав в българските предания играе ролята на Настрадин Ходжа, т. е. шегобиец и остряк и често се случва, че едно и също остроумие се приписва на двамата герои.“ През 1862 г. фолклористът Кузман Шапкарев записва от Методи Кусев една дълга приказка за Хитър Петър и при отпечатването ѝ поставя като увод: „Кой българин не знаит нешто за Итар Петар? Но нека и ние прикажме малу нешто за него, колку да не се отчислиме от собратията си.“²

В сатиричния вестник „Гайда“ (1863) г. I, кн. 1, с. 6 е поместен диалог между Хитър Петър, Голи Стамен и баба Каркацилка за фустите-малакоф и защо българите се женят за гъркини. Хитър Петър отговаря на Голи Стамен: „Че и аз съм са много пъти чюдил и други себеп не мога да измисля, че не е за друго, ами защото са въртоглави.“

¹ Ив. Вазов. Избрани разкази. Библиотека за ученика, 1969, с. 157.

² Кузман Шапкарев. — СБНУ, кн. VIII, 1894, с. 271.

Периодичният печат от 70-те години на миналия век все по-често показва Хитър Петра и неговите побратими в политически диалози, в остри критики, сарказми, в бичуване слабостите на един или друг общественник или деятел на българското освобождение. През 1873 г. П. Р. Славейков се провиква от първия брой на „Звънчатий глумчо“: „Ако да имах време да ся обзалагам, не бих ся подвоил ни на минутка да ся обзалажа с най-стария български заложник „Хитър Петра, че не може позна: какво не съм виждал“.

Все през същата 1873 г. в уводната статия от бр. 3 на „Шутош“ четем следното „Послание к Шутошу отца нашего Хытр Петра“: —Побратиме Шутоше! Дали ше ся смаеш ти с всичките си олимпийски богове и богини, като приемеш туй писмо и видиш заучден, че твоят побратим, моя милост Хитър Петър, ти пише от Цариград. . . Аз, побратиме, не бой ся, калугер не съм, ако и да съм нещо като калугер, защото не съм женен ни задомен, нямам дете, нямам коте, тъй както са били някогашните калугери, а не каквито днешните някои, които жени имат по няколко и котки и котета и котаци сюрии. . . На днешни калугери приличам аз по това само, дето като тях нямам мекян, т. е. родина ни съща роднина, но и родината ми и роднините ми са дето ся случи, дето ги намеря. А туй като знаеш, ти мене разбираш по-нататък, че като такъв аз не мога да имам един мекян, не мога на едно място да стоя и да имам едно отечество. . . Защото, според една стара приказка и аз, както калугерите, „раждам ся там, дето не ся сея“. А понявга на пук на тази стара дума и по новата мода, раждам ся и там, дето ся сея. . .“

През 1870 г. започва да излиза вестник „Хитър Петър“ — малък лист за много работи и в продължение на 14 години на неговите страници героят Хитър Петър развива огромна обществено-политическа дейност. Особено язвителни са съветите на Хитър Петър, отпечатвани във в. „Остен“, 1879, по повод заседанията на Първото Велико Народно събрание. Тук не е пощаден нито един от „строителите“ на съвременна България.

В изданията от Д. В. Манчов „Башин язык“ — читанка след буквара, са поместени няколко анекдота от 1872—1876 г. и приказката „Змеевете и Хитър Петър“, която в 1884 г. е прелечатана в „Христоматия“ от Вазов и К. Величков, а в 1889 г. в „Христоматия“ от Костов — Мишев — два анекдота. Ученическите читанки, детските списания, календарите и пр. все по-често и по-често дават гостоприемство на народния любимец. Илия Р. Блъсков прави четири издания на книжката си „Хитър Петър“ в периода 1873—1895, като от 16 страници стига до 67. Това показва колко бързо нашият народ е възприел кръстения свой герой и какво внимание му отдават образованите хора. По такъв начин в българската книжнина заживява пълнокръвно и пълноценно хилядолетният смешник, сатирик и мъдрец, безименен и от майка нероден хитрец Хитър Петър.

Струва ми се, че не е нужно да изброявам вестниците и списанията от ония години преди Освобождението, както и тия от времето на държавното устройство на новоосвободената си родина, чрез които Хитър Петър бичува, жигосва, критикува постъпките и изказванията на младите управници, забравили бързо многовековните робски години и народни страдания и устремили се амбициозно към абсолютно властничество и диктатура.

Нас преди всичко ни интересуват дейността и изявите на Хитър Петър в устата и творчеството на обикновените народни маси, в приказките и анекдотите. Диалозите, съветите и репликите на сатирика, използвани за партийни и политически борби, не биха могли да занимават фолклориста, а те са обект на литературния историк, защото зад името на Хитър Петър стои български книжовник, деец от Възраждането, заслужил кой повече кой по-малко за църковната и политическата свобода.

Вероятно поради нарасналия интерес сред образованите хора от началото на нашия век се правят опити за обнародване на приказки и анекдоти за Хитър Петър. По-значителен дял от тях са включени в книгата „Български народни смешни приказки“ — издание на Щаба на действащата армия в 1918 г. в поредицата „Походна войнишка библиотека“. В 1929 г. се появява една сравнително малка по обем книжка „Хитър Петър, Разумни Радой и Станьо Познавачът“, съставена от М. Влайков, който бележи в увода: „Тук са събрани част от многоизвестните и неизвестни лъжи, смешки и дяволии на Хитра Петра и неговите по-млади приятели. . .“ За съжаление в тази книга са намерили място много побългарени анекдоти за Настрадаин Ходжа и други смешници. Авторът е кръстил героя на тия анекдоти Хитър Петър, без да помисли дори, че по тоя начин той обезличава българския смешник и мъдрец, лишава го от чисто български нрав и поведение, характерът и обстановката, в която го поставя, са чужди на българския бит изобщо — толкова ясно и така кристално чисто подчертани в българското народно творчество.

Значителен интерес представляват поместените материали в хумористичния седмичник „Хитър Петър“, издаван в София през 1929 г., както и ония анекдоти и приказки, намерили място в „Сборник за народни умотворения и народопис“, наченал своето съществуване от 1889 г. За отбелязване е, че в там поместените приказки и анекдоти за Хитър Петър има и други, чиито герои е безименен „един, някой, някакъв“ — но действията, разсъжденията, разговорите са познати вече от издаваните отделни анекдоти и приказки за Хитър Петър.

Една нова и доста буйна вълна от интерес към Хитър Петър се забелязва през 40-те години на сегашното столетие. Почти едновременно излизат няколко книжки, посветени на народния любимец: „Разни, много смешни приказки за Хитър Петър“, Пловдив, изд. „Сполука“, 1940, с предговор от Ал. Балабанов; поредица „Евтини книжки“ с 30 броя годишно, от които 7 са за Хитър Петър.

Върху основата на Влайковата книга „Хитър Петър, Разумни Радой и Станьо Познавачът“ Сава Попов създава своята книга „Хитър Петър“ в 1958 г. Анекдотите са леко преразказани и са пригодени за деца — дори героят е Хитър Петърчо. Илюстрирана е от народния художник Илия Бешков.

В творчеството на писателите Ангел Каралийчев и Ран Босилек се срещат по няколко приказки за Хитър Петър, преразказани с голямо майсторство. Тук-таме и твърде инцидентно хилядолетният хумористичен герой се явява в отделни сборници с народни приказки или в детски книжки, но сякаш между другото — колкото да знаят читателите, че в богатата съкровищница на българското народно творчество съществува и герой, наречен Хитър Петър.

Българският мъдр смешник привлича вниманието и на чужди любители на народния хумор и сатира. Отделни книжки с приказки и анекдоти за него са преведени на унгарски, руски, румънски. В настоящия момент се подготвя едно сравнително и по-пълно, доста прецизно в подбора издание на немски език.

Това са неръкотворните паметници, издигнати на Хитър Петър в продължение на 120 години — от кръщавката му до наши дни.